

UOT 94/479.24**FƏTƏLİ XAN XOYSKİ****İ.X.ZEYNALOV, X.R.SƏFƏROVA***Bakı Dövlət Universiteti**Zeynalov_Ibrahim@hotmail.com*

Elmi məqalədə Azərbaycanın müstəqilliyi uğrunda gərgin mübarizə aparan, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin qurucularından biri Fətəli xan Xoyskinin həyat və fəaliyyətindən, Cümhuriyyətin I, II və III hökumətinə başçılıq etməsi məsələlərindən bəhs olunur. Məqalədə onun hökumət rəhbəri kimi fəaliyyəti, dövlət, sosial-iqtisadi və mədəni quruculuq sahələrində həyata keçirdiyi tədbirlər, qəbul etdiyi qərarlar şərh edilir. Həmçinin məqalədə F.Xoyskinin xarici və daxili siyasət sahəsindəki, hökumət rəhbərliyindən istefa verdikdən sonra da Azərbaycan istiqlalının qorunub saxlanmasına yönəlmiş fəaliyyəti də məqalədə əsas yer tutur. Məqalədə Fətəli xan Xoyskinin AXC- nin süqutu ərəfəsində və süqutundan sonrakı aqibəti də öz əksini tapmışdır.

Açar sözlər: AXC, hökumət, baş nazir, müstəqillik, dövlət quruculuğu, xarici siyasət

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökumətinin ən görkəmli şəxsiyyətlərindən biri də onun üç hökumətinə ən gərgin və mürəkkəb bir dövrdə rəhbərlik etmiş Fətəli xan Xoyskidir. O, 1875-ci il 25 noyabrda Şəkidə anadan olmuş və 1920-ci il 19 iyun tarixində Tiflis şəhərində daşnaklar tərəfindən qətlə yetirilmişdir. Cümhuriyyət hökumətinin ən çətin dövrünün bütün ağırlıqlarını (1918-ci ilin 28 mayından 1919-cu ilin aprelinə qədər) bu şəxsiyyət öz çiyinlərində hiss etmişdi. 1919-cu ilin aprelində baş nazir vəzifəsindən istefa verdikdən sonra da o, fəal siyasi və dövlət vəzifələrindən uzaqlaşmamışdı. Zaqafqaziya Cümhuriyyəti hökumətləri arasında münasibət yığıncağında Azərbaycan Cümhuriyyəti nümayəndə heyətinə Fətəli xan Xoyski başçılıq etmişdi (1).

O, Azərbaycanın müstəqilliyi uğrunda gərgin mübarizə aparan görkəmli siyasi və dövlət xadimi, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin qurucularından, banilərindən biridir. Əslən Cənubi Azərbaycanın Xoy şəhərindən olan Şəki xanı Cəfərqulu xanın nəslindən olan general-leytenant İsgəndər xan Xoyskinin oğludur. Fətəli xan Xoyski Gəncə (Yelizavetpol) klassik gimnaziyasını, 1897-ci ildə isə Moskva Universitetinin hüquq fakültəsini birinci dərəcəli diplomla bitirmişdir. Həmin ildən də Gəncə dairə məhkəməsində işə başlayır. Sonradan o, Kutaisi dairə və qəza məhkəmələrində, Zuqdidə məhkəməsində işləmişdir (2).

1901-ci ildə Fətəli xana titulyar müşavir rütbəsi verilir. Həmin ildə o, Suxumi Barışıq məhkəməsinə köməkçi vəzifəsinə keçirilir. 1903-cü ildə Fətəli xan Xoyski Yekaterinodar (Krasnodar) dairə məhkəməsi Yekaterinodar şəhəri birinci sahəsinin məhkəmə müstəntiqi vəzifəsinə irəli çəkilir.

1904-cü ildə kollej asessoru rütbəsi alan Xoyski həmin ildə də Yekaterinodar dairə məhkəməsi prokurorunun müavini təyin edilmiş və 1907-ci il fevralın 20-dək həmin vəzifədə çalışmışdır.

Fətəli xan Xoyskinin siyasi fəaliyyətə başlaması onun Gəncə quberniyasından II Dövlət Dumasına deputat seçilməsi ilə əlaqədardır. Fətəli xanın ali hüquq təhsilinə, çoxillik iş təcrübəsinə malik olması ona siyasi fəaliyyət üçün imkan verirdi. 103 gün fəaliyyət göstərmiş II Dövlət Duması 1907-ci il fevralın 20-də açılmışdır. Dumanın iclaslarında Qafqaz müsəlmanlarının mənafeyini müdafiə edən deputatlar arasında Xoyskinin təhsilinə, sinfi mövqeyinə görə öz xüsusi çəkisi və nüfuzu var idi (3).

O, II Dövlət Dumasının iclaslarında müzakirə edilən və Qafqaz müsəlmanlarının həyatı mənafeyi üçün əhəmiyyətli olan torpaq məsələsi üzrə müsəlman deputatları fraksiyası adından çar hökumətinin ucqarlardakı siyasətini tənqid edərək bildirmişdir ki, kəndlilər böyük qüvvədir, onlar dövlətə xidmət edirlər, torpaq məsələsi onlar üçün çox vacib məsələdir. Həmçinin Xoyski çar hökumətinin ucqarlarda yeritdiyi ayrı-seçkiliyi, torpaq məsələsini kəndli torpaq bankı əməliyyatı və köçürmə siyasəti ilə həll etmək cəhdini kəskin tənqid etmişdir. O, bundan əlavə, “torpaqların məcburi özgəninkiləşdirilməsi və onların əvəzinin ədalətli qiymətlə ödənilməsinə” tərəfdar çıxmışdır (4). Rusiyada milli və dini fərqlərə görə vətəndaşların siyasi və mülki hüquqlarını məhdudlaşdıran qanunların ləğvinə dair Dövlət Dumasına təqdim edilmiş qanun layihəsini imzalayan 173 deputatdan biri də Fətəli xan Xoyski olmuşdur. Təqdim olunan “həmin layihədə dinindən və milliyətindən asılı olmayaraq vətəndaşların bütün hüquq məhdudiyyətlərinin ümumi qanunlardan çıxarılması zəruriliyi, Rusiyanın bütün vətəndaşlarına yaşayış yeri seçmək, başqa yerə köçmək, peşə seçmək azadlığı, dövlət və ictimai müəssisələrdə, idarələrdə və digər strukturlarda bərabər hüquqlar, şəxsiyyət toxunulmazlığı, söz, mətbuat, yığıncaq və birləşmək azadlığı, təhsil hüququ və s. verilməsi, təmin edilməsi məsələləri qoyulmuşdu”(5).

Fətəli xan torpaq məsələsində isə siniflər arasında barışdırıcı mövqeyini hiss etdirirdisə, Dumaya müraciəti imzalamaqla və həmin sənəddə əks olunmuş fikirlərlə şərik olmaqla, artıq öz mövqeyini dəqiqləşdirmiş, demokratik dəyərləri öz fəaliyyətində əsas götürən, islahatçı təfəkkürə malik bir şəxs kimi çıxış edirdi. Xoyskinin bu mövqeyi Qafqaz müsəlmanlarının Rusiya imperiyasında XX əsrin əvvəllərindəki vəziyyəti və onun özünün şəxsi keyfiyyətləri ilə şərtlənirdi.

1917-ci ildə çar Rusiyasında baş verən fevral burjuva-demokratik inqilabından və çarizm üsul-idarəsinin devrilməsindən sonra Fətəli xanın fəaliyyətinin yeni ən coşğun, məhsuldar dövrü başlayır. 1917-1920-ci illərdə Xoyskinin

bacarıqlı siyasi xadim, hökumət rəhbəri (I, II və III hökumətlərin başçısı olmuş) və güclü dövlət xadimi kimi şəxsi keyfiyyətləri üzə çıxır.

Fevral inqilabından sonra fəal siyasi fəaliyyətə qoşulan Xoyski siyasi hadisələrin axarına düşür. Bakıda yaradılmış Müsəlman Milli Şurası müvəqqəti İcraiyyə Komitəsinin üzvü seçilən Fətəli xan həmin ilin aprelində Bakıda keçirilən Qafqaz müsəlmanları qurultayının təşkilatçılarından və fəal iştirakçılarından olmuşdur.

1917-ci ilin oktyabrında Bakı Şəhər Dumasına seçkilərdə müsəlman bloku 10 mindən çox səs almış və bu bloku təmsil edən Fətəli xan Xoyski dumanın sədri seçilmişdi. Onun rəhbərliyi ilə fəaliyyət göstərən Bakı Şəhər duması o dövrdə bolşevik Bakı Sovetinin yeganə rəqibi idi.

Sovetlər dövründə nəşr olunan məlumatlarda, sənədlərdə Fətəli xan Xoyski burjuva siyasi və dövlət xadimi, iri mülkədar Kadet partiyasının üzvü olması qeyd olunur.

II Dövlət Dumasının buraxılmasından sonra Yelizavetpola (Gəncəyə) qayıdan Fətəli xan 1907-ci ildən 1913-cü ilədək Yelizavetpol, 1913-cü ildən 1917-ci ilədək işə Bakı dairə məhkəmələrində andlı iclasçı və hüquq məsləhətçisi işləmişdir. 1913-cü ildə Bakıya köçən Fətəli xan şəhərin ictimai-mədəni həyatında, xeyriyyə cəmiyyətlərinin işində fəal iştirak etmişdir (6).

Cənubi Qafqazı idarə etmək üçün 1917-ci il noyabrın 15-də Tiflisdə hökumət – Zaqafqaziya komissarlığı təşkil edildi. Komissarlığın tərkibi elan edildi. Gürcü, menşevik E.P.Gegeçori sədr, D.Donskoy daxili işlər və hərbi nazir, Fətəli xan Xoyski maarif naziri, Ş.Alekseyev ədliyyə naziri, Xudat bəy Məlik Aslanov yollar naziri, Xəlil bəy Xasməmmədov qanunlara nəzarət naziri, X.Koorçikyan maliyyə naziri təyin edildi (7).

1918-ci il fevralın 23-də Tiflisdə Cənubi Qafqazın qanunvericilik orqanı olan Zaqafqaziya seymi işə başladı. Seymə Cənubi Qafqazdan Ümumrusiya Müəssislər Məclisinə seçilmiş deputatlar daxil idi. Seymin Müsəlman fraksiyasına mənsub 44 deputatın arasında Fətəli xan Xoyski də var idi.

1918-ci ilin aprelində elan olunan Zaqafqaziya Federativ Respublikası hökumətində Xoyski xalq maarifi naziri vəzifəsini tuturdu. Məhz bu vəzifəsində olarkən Fətəli xan Tiflisdə yaradılması qərarlaşdırılan Avropa tipli universitetin Bakıda açılması təklifini irəli sürmüşdü və sonralar bu işin həyata keçirilməsində mühüm rol oynamışdı.

Cənubi Qafqazın müstəqilliyinin elanı və yeni hökumətin yaradılması regiona nə daxili, nə də xarici siyasət sahəsində heç bir yenilik gətirmədi. Zaqafqaziya Komissarlığında, sonra da nazirliklərində fəaliyyət göstərən hər üç Cənubi Qafqaz millətinin nümayəndələri mənafə müxtəlifliyi üzündən vahid mövqedə birləşə bilmədilər. Belə bir şəraitdə gürcü nümayəndələri Zaqafqaziya federasiyasından çıxıb öz istiqlaliliyyətlərini elan etmək qərarına gəldilər (26 may 1918-ci il) (8).

1918-ci il mayın 27-də Seymin azərbaycanlı deputatları fəvqəladə iclas keçirərək, özlərini Azərbaycan Milli Şurası elan etdilər. Azərbaycanın idarəsini

öz üzərinə götürən Milli Şura mayın 28-də keçmiş Qafqaz canişininin iqamətgahında keçirilən birinci iclasında qızğın müzakirələrdən sonra Cənubi Qafqazın cənub-şərqində Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaradılması və istiqlal bəyannaməsinin qəbul olunması haqqında qərar qəbul olundu. Azərbaycan Milli Şurasının üzvü Fətəli xan Xoyski yekdilliklə Azərbaycan hökumətinin sədri seçildi və ona AXC-nin ilk hökumətini təşkil etmək tapşırıldı. Xoyski elə həmin iclasda öz hökumətinin tərkibini elan etdi. Bu Hökumətdə Fətəli xan Xoyski baş nazir (rəisi-vüzəra) vəzifəsi ilə yanaşı, daxili işlər naziri vəzifəsini də tutdu.

Fətəli xanın AXC-nin elan olunması, Azərbaycanın istiqlalı məsələsində tutduğu mövqeyi onun fəaliyyətinin qiymətləndirilməsi üçün əhəmiyyətlidir. 1918-ci il mayın 25-də Seymin axşam iclasında gürcü bölməsi adından M.Sereteli çıxış edərək Gürcüstanın müstəqilliyini elan etmək fikrində olduklarını bildirmişdi. Seretelinin ardınca Çxeidze çıxış edib Gürcüstanın Seymdən çıxdığını bildirmişdi. Sonra Fətəli xan Xoyski söz alıb bildirmişdi: “Zaqafqaziya xalqları ümumi mənafeələrinə görə bir-birləri ilə elə sıx bağlıdırlar ki, onların ayrılması asan olmayacaqdır. Əgər ayrılmaq gürcü xalqının iradəsidirsə, bizim ona mane olmağa heç bir haqqımız yoxdur. Əlbəttə, belə bir şəraitdə Azərbaycan türklərinə də müvafiq qərar qəbul etməkdən başqa bir yol qalmır”.

Hələ də sovetlər dövrünün təsirindən yaxa qurtara bilməyən bəzi müəlliflər Fətəli xanın Seymin sonuncu iclasındakı çıxışını təhrif etməyə çalışaraq qeyd edirlər ki, bir çox ziyalılar, siyasi xadimlər kimi Fətəli xan da Azərbaycanın müstəqilliyini çarəsiz olaraq qəbul etməli olmuşdu. Bunu onun Seymdəki çıxışı sübut edir. Daha sonra bir qrup ziyalılar qeyd edirlər ki, Fətəli xanın fəaliyyətinin bəzi məqamları da göstərir ki, o, Azərbaycanın müstəqilliyini qarşıya məqsəd kimi qoyaraq bu istiqamətdə mübarizə aparmamışdı. Bunu onun sosial mövqeyi, işlədiyi müxtəlif vəzifələr, hadisələr qarşısında tərəddüdü, Rusiyaya münasibəti və s. kimi amillərlə izah etmək olar.

İstiqlal aktının qəbul edildiyi Milli Şuranın elə həmin iclasında ilk Azərbaycan hökumətini təşkil etmək tapşırığı almış Fətəli xan Xoyski Müvəqqəti hökumətin tərkibini elan etdi.

Tiflisdə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaradılması ilə əlaqədar təşkilati tədbirləri həyata keçirdikdən və onu bütün dünyaya bəyan etdikdən (30 may 1918-ci il) sonra, Azərbaycan Milli Şurası və Azərbaycan hökuməti fəaliyyətini bilavasitə öz ölkəsi ərazisində həyata keçirmək məqsədilə 1918-ci il iyunun 16-da Gəncəyə köçdü.

Fətəli xan Xoyski Azərbaycan Cümhuriyyətində təşkil olunmuş 5 Nazirlər Şurasından 3-nün sədri olub. Həmçinin ilk yaranan Nazirlər Şurasında, həm də daxili işlər naziri, 2-ci Nazirlər Şurası dövründə ədliyyə naziri, 3-cü nazirlər kabinetində xarici işlər naziri vəzifələrini də icra etmişdi (9). Nazirlər Şurasının sədri olduğu dövrdə o, bir sıra mühüm dövlət, sosial, iqtisadi və mədəni quruculuq tədbirlərinin həyata keçirilməsində mühüm rol oynamışdır. Hökumət Gəncəyə köçdükdən sonra Nuru Paşanın hökumətə etimadsızlığı,

hökumət böhranı səbəbindən və hökumətin burada mürəkkəb daxili və xarici çətinliklərlə üzləşməsi şəraitində Fətəli xan Xoyski istefa verir. General Nuru Paşanın müstəqil dövlətin daxili işlərinə qarışaraq, Fətəli xanın başçılıq etdiyi kabinetə etimadsızlıq göstərməsi siyasi böhranla nəticələndi. Lakin hökumət böhranının aradan qaldırılması mümkün oldu və Milli Şura Hökumətin təşkilini yenidən ona tapşırdı. Müxtəlif partiyaların nümayəndələrindən təşkil olunmuş yeni hökumətdə Xoyski baş nazir vəzifəsi ilə yanaşı ədliyyə naziri vəzifəsini də tutdu. Bu, Xoyskiyə böyük etimad idi. Yeni hökumət proqramı ilə çıxış edən Fətəli xan bildirdi ki, Azərbaycanın azadlığı və istiqlaliyyəti uğrunda mübarizə onun Hökumətinin başlıca vəzifəsi olacaqdır (10).

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Tiflisdəki 18 günlük fəaliyyətindən sonra Milli Şura və Hökumət 1918-ci ilin iyunun 16-da Gəncəyə köçdü (11). Azərbaycan Milli Şurası 1918-ci il 17 iyun tarixli iclasında özünün buraxılması, bütün qanunvericilik və icra hakimiyyətinin Azərbaycan müvəqqəti hökumətinin əlində cəmləşdirilməsi haqqında iki mühüm qətnamə qəbul etdi. Milli Şuranın buraxılması haqqındakı birinci sənəddə göstərilirdi ki, həm daxili, həm də xarici siyasət sahəsində Azərbaycanda yaranmış ağır vəziyyəti nəzərə alaraq, Azərbaycan Milli Şurası bütün hakimiyyəti Fətəli xan Xoyskinin sədrliyi ilə yaradılmış Hökumətə həvalə edir və ona tapşırır ki, öz hakimiyyətini qısa müddətdə çağrılacaq Müəssislər Məclisindən başqa heç kimə güzəştə getməsin.

Milli Şuranın qəbul etdiyi ikinci sənəddə isə yeni təşkil olunan Hökumətin hüquq və vəzifələrindən bəhs edilirdi. Bu sənəddə qeyd olunurdu ki, Azərbaycan Hökuməti Azərbaycanın istiqlaliyyətini və siyasi azadlıqları ləğv edə bilməz. Qalan məsələlərdə Hökumətə bütün hüquqlardan istifadə etmək səlahiyyəti verilir. Fətəli xan altı aydan gec olmayaraq Müəssislər Məclisini çağırmalı idi. Beləliklə, müstəqil Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin ilk addımlarını atmağa başladığı son dərəcə ağır daxili və beynəlxalq şəraitdə qanunverici və icra hakimiyyətinin əsas ağırlığı Fətəli xanın üzərinə düşdü. Gəncədə fəaliyyətə başlayan II Hökumət dövlət quruculuğu işini genişləndirdi. Yaranmış ağır, mürəkkəb şəraitdə Hökumət, ilk növbədə, dövlət idarəetmə aparatının təşkili işini davam etdirdi, başlıca diqqət Nazirlər Şurasının və ayrı-ayrı nazirliklərin idarə aparatının yaradılmasına yönəldi.

Fətəli xan Xoyski hökumətinin Gəncədə ilk tədbiri iyunun 19-da bütün Azərbaycan ərazisində hərbi vəziyyətin elan edilməsi oldu. Azərbaycanın dövlət müstəqilliyini müdafiə edəcək ordunun yaradılması işinə başlandı və avqustun 11-də hərbi mükəlləfiyyət haqqında qanun qəbul edildi. Qəbul olunmuş qanuna müvafiq olaraq, 19 yaşına çatmış vətəndaşlar ordu sıralarına çağırıldı (12). Xoyski hökuməti iyunun 27-də (1918) Azərbaycan (türk) dilini Azərbaycan Dövlətinin dövlət dili elan etmiş, iyulun 15-də daşnakların Azərbaycan əhalisinə qarşı törətdikləri soyqırımı vəhşiliklərini aşkara çıxarmaq məqsəsilə Fövqəladə Təhqiqat Komissiyası yaratmış, avqustun 30-da Gəncənin və Cəbrayıl qəzasının tarixi adlarını özlərinə qaytarmışdı. Xoyski hökuməti istər

Gəncə, istərsə də Bakıya köçdükdən sonra da çox çətin, mürəkkəb bir şəraitdə fəaliyyət göstərirdi. Fətəli xanın fəaliyyəti haqqında Üzeyir bəy Hacıbəyli yazırdı: “Yeni vücuda gəlmiş Azərbaycan hökumətinin birinci rəisi-vüzərası olmaqla Azərbaycan tarixində mühüm mövqə tutmuş Fətəli xan həzrətləri bu yeni dövlətin vəziyyətini taxta paralarından əmələ gəlmiş bir gəmiyə bənzədir ki, bu kimi fırtınalı bir gündə dərya üzərində hər saat, hər an dağa-daşa çırpılıb dağıla bilmək təhlükəsi qarşısında qalmış, bütün ümidini gəmiçinin istedad və məharətinə bağlamışdır... Bu zəif gəmini bu fırtınalı gündə bu dağın, bu daşın arasından salamat keçirmək və sahili-nicata çıxarmaq kimi çətinliyi Fətəli xan həzrətləri öz boynuna götürməyi qəbul etdi və gəmisini kamali-ehtiyat və ehtimal ilə sahili-nicata çıxarmaqda, fırtına sakit olana qədər dağa və daşa vurmayıb bunların arasından keçirməkdə böyük ustalığ və məharət göstərdi”.

1918-ci il sentyabrın 15-də Bakı türk və Azərbaycan hərbi qüvvələrindən ibarət Qafqaz İslam Ordusu tərəfindən azad olundu, sentyabrın 17-də AXC hökuməti Bakıya köçdü. Bakının daşnaklardan, eser-mənşevik qüvvələrindən ibarət olan və ingilislərə arxalanan mürtəce “Sentrokaspi Diktaturası”nın ağalığından qurtulması ilə əlaqədar olaraq alovlu nitq söyləyən Fətəli xan baş vermiş hadisələri qiymətləndirərək deyirdi: “Bizim də yaşamaq, azad yaşamaq haqqımız var. Nə zirehli maşın, hidroplan, kanonerka, tikanlı məftil, mina və digər texniki qurğular, nə inqilislər və onların əlaltıları, nə də ümumiyyətlə hər hansı bir qüvvə tarixin təbii gedişini dayandıra bildi, onların əlillik orduya və texnikaya malik olmasına baxmayaraq, kiçik qüvvənin həmləsinə tab gətirməyib Bakını tərk etmələri öz rifahı və səadətini başqasının fəlakəti və bədbəxtliyi üzərində qurmağa çalışanlar üçün ibrət dərsi olmalıdır”.

1918-ci il avqustun 23-də Fətəli xan Xoyski M.Ə.Rəsulzadəyə yazdığı məktubda qeyd edirdi: “Nuru Paşanın siyasəti bizim daxili işlərimizə getdikcə daha çox qarışmağa meyl edir” (14).

Bir həftədən sonra Fətəli xan Xoyski bu barədə Azərbaycan hökumətinin tələblərini ifadə edərək yazırdı: “Bütün üsul-idarə Azərbaycan hökumətinin əlində cəmləşməlidir, türk hərbi hissələri isə özünün bütün arzu və tələblərini hökumətə yönəltməli və onun vasitəsilə həyata keçirməlidir və hazırda baş verdiyi kimi, bilavasitə idarəetmə işlərinə qarışmamalıdır” (15).

F.X.Xoyski Nuru Paşaya müraciətdə də Azərbaycan qəzalarında ikihakimiyyətliyin müşahidə olunduğunu, “son zamanlar Osmanlı imperiyasının hərbi qulluqçularının Azərbaycanın daxili idarəetmə işlərinə qarışması və Azərbaycan hökumət orqanları ilə tamamilə hesablaşmaması hallarının getdikcə artdığını” diqqət mərkəzinə çəkmişdi (16).

Bakıya köçdükdən sonra Xoyski Hökuməti ictimai-siyasi, sosial-iqtisadi və mədəni quruculuq sahələrində çox mühüm və əhəmiyyətli tədbirlər həyata keçirməyə başladı. Xoyski Hökumətinin ən mühüm tədbirlərindən biri parlamentin çağırılması işinin təşkili üçün komissiyanın yaradılması oldu. 1918-ci il noyabrın 9-da Xoyskinin məruzəsi əsasında Hökumət Azərbaycanın üçrəngli bayrağını qəbul etdi. Noyabrın 19-da isə Milli Şura Azərbaycan Parlamentinin

yaradılması haqqında Xoyski Hökumətinin qanun layihəsini bəyəndi.

1918-ci il noyabrın 10-da F.X.Xoyski və xarici işlər naziri vəzifəsini icra edən Adil xan Ziyadxanlı ABŞ-ın prezidenti V.Vilsona teleqramla müraciət edərək ondan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin müstəqilliyinin dünya dövlətləri tərəfindən tanınması üçün kömək göstərməsini xahiş etdilər. Teleqramda deyilirdi: “Avropanın böyük dövlətlərinə müraciət etməzdən əvvəl, Azərbaycan xalqı və hökuməti əzilən kiçik xalqların müdafiəçisi kimi Sizin humanist şəxsiyyətinizə müraciət edib yardım almağa və tanınmağa ümid bəsləyir” (17).

Bu zaman Xoyski 1918-ci il noyabrın 16-da V.M.Tomsona məktubla müraciət edərək ingilis qoşunlarının Bakıya girməsinin Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinə və ərazi bütövlüyünə xələl gətirməyəcəyinə ümidvar olduğunu bildirdi (18).

Azərbaycan parlamentinin ilk iclası 1918-ci il dekabrın 7-də oldu. Xoyski iclasda Hökumətin fəaliyyəti barədə hesabat verdi. Hesabatda qeyd edilirdi ki, “Bu altı ay müddətində ki, hökumət idarə etmişdir, siz görürsünüz ki, çox şeylər təzə təşkil olubdur. Daxildə hərc-mərcdən başqa bir şey yox idi. Hətta polis də yox idi. Ona görə hamıdan artıq polis işlərinə diqqət etdik. İndi allaha şükür olsun ki, Azərbaycanın hər yerində, lazımı qədər olmasa da, xalqın malını, canını müdafiə edəcək təşkilatımız var... Əgər burasını nəzərə alsanız görürsünüz ki, nə qədər zəhmət lazım idi. Dəmir yolları işləmirdi, dağıdılmışdı, vaqon yox idi... Lakin nə qədər olsa, allaha şükür yaz, qış dəmir yolları düzəlib idarə olunur. Teleqraf yox idi, bir kağız göndərmək mümkün deyil idi. Vacib məsələlərdən biri də maliyyat məsələsi idi ki, onsuz işləmək mümkün deyil idi. Hökumət bir zamanda təşkil olundu ki, Batum nüməyəndələrinə pul göndərmək lazım olduğu halda, on min manat toplayıb Tiflisdən borc axtarıldı. Zira hürriyyət, ədalət və əxvət bayrağı daşıyan firqələr Bakını əlimizdən almış idi, bizi paytaxtsız buraxmış idi. Azərbaycan köksü, paytaxtının sahibi olan müsəlman milləti qətlə edilmiş idilər. Başbilənlər Dağıstan, İran və Turana dağılmış idilər. Şəhərdə bir kişi yox idi ki, bunları bir yerə toplansın, bir iş görsün, böylə olan surətdə bu məsələdən başqasına artıq əhəmiyyət vermək olurmu idi?” (19) Həmçinin hesabatında Fətəli xan Xoyski Hökumətin digər sahələrdə də - ədliyyə idarəsinin yaradılması zəruriliyindən, məktəblərin milliləşdirilməsindən, yeni məktəblərin açılmasından və digər bir sıra məsələlərin həll edildiyindən bəhs etdi. Sonda Xoyski bildirdi ki, “Hələ çox şey edə bilməmişik, amma bunu cürətlə deyə bilərəm ki, hökumətin nöqsanları ilə bərabər, yol göstərən işıqlı ulduzu bu şüar olmuşdur: Millətin Hüququ, İstiqlalı, Hürriyyəti!”. Maraqlı odur ki, Xoyski çıxışının sonunda istefasını qəbul etməyi Parlamentdən xahiş etdi. Parlament Hökumətin istefasını qəbul edərək, onun təşkilini yenidən Xoyskiyə tapşırırdı. Fətəli xan Hökuməti yenidən təşkil edərək, dekabrın 26-da Hökumətin proqramı və tərkibi barədə Parlamentdə çıxış etdi. Gərgin müzakirələrdən sonra Parlament Xoyski hökumətinin proqramını bəyəndi və onun yeni üzvlərinə etimad göstərdi. Bu Hökumətdə Xoyski baş nazir vəzifəsi ilə bərabər, xarici işlər naziri vəzifəsini də tutdu. Hökumət fəaliyyəti

yətinin ilk aylarından çox ciddi müxalif qüvvələrlə qarşılaşdı. Onlardan, xüsusilə “İttihad”, “Əhrar” və sosialistlər Xoyski Hökumətini fəaliyyətsizliklə ittiham etdilər. Bu zaman əksinə, Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, Xoyski Hökumətini müdafiə edərək bildirmişdir ki, Hökumət “bir az müddətdə nə mümkünkündürsə etmişdir”. Parlamentin 1919-cu il fevralın 5-də keçirilən iclasında Hökumət yenidən kəskin tənqiddə məruz qaldı. Fətəli xan olunan kəskin tənqidlərə cavab olaraq bildirdi ki, “Mən birinci bəyanatımda demişdim ki, belə ağır bir zamanda heç kəs cəsarət edib Hökuməti ələ ala bilməz. Sizin sidqi-dil ilə hökumətin arxasında durub kömək edəcəyinizə ümid oluruq... Əgər görsəm ki, hökumətə sədaqət yoxdur, bir dəqiqə də hökumət başında durmaram... Bir var sorğu ilə hökumətə kömək edilsin, onun nəzərindən qaçanlar yada salınsın, heç vaxt hökumət belə sorğudan inciməz. Amma bir də var zəhərli, bədxahlıq sorğusu... Bu hökumətə badalaq vurmaq deməkdir. Bu müqəssirlər skamyasıdır ki, hərə gəlib bir söz desin, bir ləkə yapışırsın? Hətta ixtiyarımız da yoxdur ki, onlardan bir qədər ehtiramlı davranmağı tələb edək” (20). Sonra çıxışına davam edən Xoyski, bədxahlara üzünü tutaraq söylədi: “Siz bunu bilməlisiniz ki, Azərbaycanın istiqlalı hər dəqiqə təhlükəlidir. Bilirsiniz, indi elə vaxtdır ki, nəinki biz və siz, hətta elə əhval çıxıb bilər ki, Azərbaycan belə qalmaz, istiqlalımız gedər. Belə mümkün zamanda hökumət işlərini Tağıyev fabrikasının bezi ilə ölçmək olmaz”.

Müxalifətçi partiyaların və fraksiyaların Xoyski Hökumətinə qarşı yaratdığı dözülməz vəziyyətlə əlaqədar olaraq 1919-cu il fevralın 25-də Hökumət yenidən istefa verdi. İstefa qəbul olundu, amma yeni hökumət qəbul olunana qədər Xoyski Hökumətindən fəaliyyətini davam etdirməsi xahiş olundu. 1919-cu il martın 14-də Nəsim bəy Yusifbəylinin rəhbərliyi ilə IV Hökumət təşkil olundu. Onu da qeyd edək ki, son dərəcə mürəkkəb, çətin bir şəraitdə təcrübəli dövlət xadimi Fətəli xan Xoyskinin istefa verməyə məcbur olması Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin müqəddəratına pis təsir göstərdi. İstefa versə də Fətəli xan səriştəli bir dövlət xadimi kimi, Parlamentin üzvü kimi fəaliyyətini davam etdirdi və çox mühüm, əhəmiyyətli bir sıra iqtisadi, siyasi və maliyyə məsələlərinin həllində fəal iştirak etmişdir. Həmçinin Azərbaycanla Ermənistan arasında mübahisəli ərazi məsələlərini araşdırmaq üçün yaradılan Azərbaycan nümayəndə heyətinin sədri təyin olunmuşdu.

Hələ 1918-ci il mayın 29-da İrəvanın ermənilərə güzəştə gedilməsi yalnız Fətəli xanın yox, ümumiyyətlə, bütün Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti rəhbərlərinin ittiham olunduğu hadisədir. Mayın 29-da Milli Şuranın iclasında erməni milli şurası ilə danışıqlar barədə Nazirlər Şurasının sədri Fətəli xan Xoyski məlumat vermiş və göstərmişdir ki, Ermənistan Federasiyası yaratmaqdan ötrü onlara siyasi mərkəz lazımdır. Aleksandropol türklər tərəfindən tutulduqdan sonra belə bir siyasi mərkəz yalnız İrəvan şəhəri ola bilər, ona görə də bu şəhərin ermənilərə güzəştə gedilməsi labüddür. Yeni yaranan, öz istiqlalını yenidən əldə etmiş dövlət öz ərazisini müdafiə edə bilmədi. Bunun səbəbi mübahisəlidir. Lakin bir həqiqət məlumdur ki, hələ Batum müqaviləsi imza-

lanmamışdı. Bununla yanaşı sənəddə göstərilən səbəblərə, yəni “Aleksandropol türklər tərəfindən tutulub”, “ermənilərə siyasi mərkəz lazımdır”, “belə mərkəz ancaq İrəvan şəhəri ola bilər” və s. kimi deyimlərə heç cür haqq qazandırmaq olmaz. Batumda olan Azərbaycan və Ermənistan nümayəndələri arasında da sərhəd məsələləri ilə bağlı danışıqlar aparıldı və razılıq əldə edildi ki, Azərbaycan Aleksandropol quberniyası hüduqlarında erməni kantonunun yaradılmasına razıdır, İrəvan şəhəri bu şərtlə ermənilərə güzəştə gedilir ki, ermənilər Yelizavetpol quberniyasının bir hissəsi olan Qarabağa olan iddialarında imtina edirlər. Azərbaycan nümayəndələri Türkiyə ilə Ermənistan arasında müqavilə bağlanmasına yardım göstərəcəklərini vəd etdilər (21). Buradan belə bir nəticə çıxır ki, Osmanlı dövlətinin regiona təsirinin artırılması şəraitində İrəvanı ermənilərə güzəştə getməmək olardı. Onu da qeyd edək ki, İrəvanın güzəştə gedilməsi ilə bağlı qoyulan şərt, yəni Qarabağa iddia etmək qeyri-məntiqlidir. Çünki, hər iki ərazi tarixi Azərbaycan torpaqlarıdır. Həmçinin regionda Osmanlı təsirinin artması şəraitində güzəştə lüzum yox idi. Qeyd edək ki, həmin qərar verilərkən Milli Şurada Ermənistanla konfederasiya ehtimalı da nəzərə alınmışdı. Burada da maraqlı Milli Şuranın qərarı yox, Fətəli xan Xoyskinin bir azərbaycanlı, hökumət başçısı, siyasi və dövlət xadimi kimi mövqeyinin qeyri-qənaətbəxş olması idi. 1918-ci ilin 20 dekabrında Fətəli xan Xoyski parlamentdə, Qarabağ və Zəngəzurda Andranikin başçılıq etdiyi erməni quldurlarının hərəkətləri haqqında məlumat verərkən də, hələ erməni riyakarlığını lazımlıca anlamalı idi.

Digər tərəfdən onu da qeyd etməliyik ki, Fətəli xan Xoyskinin dövründə Azərbaycan ordusu erməni quldurlarını Əsgəranda, Şuşa qəzasından və Zəngəzurun çox hissəsindən qovub çıxarmışdı. Lakin türk ordusunun çıxıb getməsi və ingilislərin Azərbaycana gəlməsi vəziyyəti dəyişmişdi və ermənilər yenidən fəallaşmışdılar.

1918-ci il noyabrın 17-də ingilis qoşunları Mudros barışıqının şərtlərinə əsasən Bakıya daxil oldular. Erməni və rus Milli Şuralarının cidd-cəhdlərinə baxmayaraq, general Tomson Bakıdakı vəziyyətlə tanış olduqdan sonra elan etmişdi ki, Britaniya komandanlığı Azərbaycan hökuməti və onun baş nazirinə böyük hörmət bəsləyir, Fətəli xan Xoyski “Bakıda ən bacarıqlı adamların biridir” və yeni koalisiya hökumət təşkil olunana qədər onun başçılıq etdiyi hökumət ölkədə yeganə təsirli hökumət olaraq qalır. Əlbəttə, Tomsonun bu münasibəti Bakıda Azərbaycan hökumətinin erməni və rus Milli Şuralarından daha nüfuzlu, güclü olması, hökumətin Bakıya köçdükdən sonra yaratdığı qayda-qanunla və Xoyskinin şəxsi keyfiyyətləri ilə əlaqədar idi.

Fətəli xan 7 dekabr 1918-ci ildə hökumətin fəaliyyəti haqqında hesabat və istefa haqqında bəyanatında bildirirdi: “İngilislər ən qədim mədəni və hüquq muxtariyyəti müdafiə edən bir millətdir. İngilislərin hakimiyyəti altında hamıdan çox müsəlman var. Onlar ingilislərlə çiyin-çiyinə dava edirdilər. Burası göstərir ki, ingilislər onların hüququna təcavüz etməyir, özlərindən incitməyirlər. Bizimlə də onlar arasında heç bir inciklik ola bilməz. Bizim rizamız ilə

müttəfiqlər gəldilər. Şimdi görürsünüz ki, heç bir zərər də olmadı və hüququmuzu əlimizdən almaq istəməmişlər. Millətin haqq və hüququ, havadarı olan daxili işlərimizə əsla əl uzatmırlar. Bunlar elə millətdirlər ki, onlardan bir təhlükə baş verməz” (22). Xoyskinin ingilislərə belə münasibəti həmin dövrdəki beynəlxalq şərait və onların Xoyski hökumətinə münasibətilə şərtlənirdi.

1919-cu ilin dekabrında Nəsim bəy Yusifbəylinin təşkil etdiyi V Hökumətin tərkibində Xoyski xarici işlər naziri vəzifəsini tutdu. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Sovet Rusiyası tərəfindən tanınmasına çalışan Xoyski bununla əlaqədar Rusiya Sovet Federativ Sosialist Respublikası (RSFSR) xalq xarici işlər komissarı G.V.Çiçerinə dəfələrlə notalar göndərmiş, Azərbaycanın istəyinə məhəl qoymayan Rusiya xarici işlər komissarının Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətini Denikinə qarşı mübarizəyə cəlb etmək barədə məkirli planını cəsarətlə rədd etmişdi. Çiçerinə cavabında Xoyski bildirirdi ki, Azərbaycan hökuməti sovet Rusiyasının Denikinlə mübarizəsinə rus xalqının daxili işi kimi baxır və ona qarışmağı yolverilməz hesab edir (23).

Fətəli xan Xoyski Azərbaycan Cümhuriyyətinin ilk Hökumət başçısı kimi Azərbaycan istiqlalının elanı barədə dünya dövlətlərinə ünvanlanan radioteleqramı imzalamış, V Hökumətin xarici işlər naziri olarkən isə istiqlalın Paris Sülh Konfransı tərəfindən tanınması haqqında Parlamentdə məlumat vermişdi. Parlamentin bu məsələyə həsr olunmuş 1920-ci il 14 yanvar tarixli təntənəli iclasındakı çıxışında Fətəli xan Xoyski demişdi: “... Bu xəbər bizdən ötrü böyük bayramdır. Bu yalnız bizim üçün deyil, ümumi türk milləti və ümumi türk aləmi üçün böyük bir bayramdır. Böylə bir günü dərk etmək üçün qeyri millətlər on illər ilə çalışmışlar. Biz isə onu az müddətdə, bir il yarım içərisində qazandıq. Böylə az müddətdə istiqlaliyyətini alan bir millətin onu möhkəm saxlayacağına əminəm.

Bugünkü bayram münasibətilə Sizi Hökumətin tərəfindən təbrik edirəm. Özümü artıq dərəcədə xoşbəxt hesab edirəm ki, istiqlaliyyətimizi elan edən zaman da hökumət başında mən idim. Və indi də təsdiqini sizə mən elan edirəm”.

Lakin çox təəssüf ki, müxtəlif səbəblərdən Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətini qoruyub saxlamaq mümkün olmadı. 1920-ci il aprelin ortalarında XI Qırmızı Ordu Şimali Qafqazda Denikin qüvvələrini məğlub edərək, AXC-nin şimal sərhədlərinə yaxınlaşdı. Aprelin 15-də Xoyski Hökumət adından Sovet Rusiyası Hökumətinə nota göndərsə də, nota cavabsız qaldı və aprelin 27-də XI Qırmızı Ordu beynəlxalq hüquq normalarını pozaraq, Azərbaycanın sərhədlərini keçdi və Bakı istiqamətində hücum əməliyyatı başladı. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti işğal olundu. İşğaldan sonra Tiflisə müraciət etməyə məcbur olan Fətəli xan Xoyski iyunun 19-da (1920) orada “Daşnaksutyun”un müddətli erməni terroçusu tərəfindən qətlə yetirildi (24). Fətəli xan həmvətəni M.F.Axundzadənin dəfn olunduğu Azərbaycan qəbiristanlığında dəfn olundu.

Ümummillə lider Heydər Əliyev Fətəli xan Xoyskinin Azərbaycan dövlətçiliyi tarixindəki fəaliyyətini yüksək qiymətləndirmişdir. Ulu öndər Heydər Əliyevin 1995-ci il 18 dekabr tarixli sərəncamı ilə Fətəli xan Xoyskinin anadan

olmasının 120 illiyinin təntənəli şəkildə qeyd olunması üçün geniş heyətdə təşkilat komissiyası yaradılmışdı. Ulu öndər Heydər Əliyevin diqqət və qayğısı sayəsində Tiflisdə Fətəli xan Xoyskinin məzarı üzərində xatirə abidəsi ucaldılmışdır.

Beləliklə, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ölkədəki bütün siyasi partiyaları, milli azlıqları, ictimai-siyasi təşkilatları öz strukturlarında təmsil etdirən və mili şüur və demokratik hərəkatın inkişafında ən yüksək nəticə idi. Həmçinin Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranması XIX əsrin son rübü-XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda mövcud olmuş milli demokratik, milli azadlıq hərəkatlarının, ictimai-siyasi, fəlsəfi fikrin məntiqi nəticəsi olmuşdur.

ƏDƏBİYYAT

1. Paşayev A. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin tarixi ilk mənbələrdə. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti tarixinin aktual problemləri. Beynəlxalq elmi sessiya. Materiallar. Bakı, 2003, s. 21.
2. Fətəli xan Xoyski: həyat və fəaliyyəti (sənəd və materiallar). Sənəd № 53, Bakı, 1998, s. 75-80.
3. Сеидзаде Д. Азербайджанские депутаты в Государственной Думе России. Баку, 1991, с. 157-160.
4. Fətəli xan Xoyski: həyat və fəaliyyəti (sənəd və materiallar). Sənəd № 53, Bakı, 1998, s. 80-85.
5. Сеидзаде Д. Азербайджанские депутаты в Государственной Думе России. Баку, 1991, с. 167-168.
6. Seyidzadə D. Azərbaycan XX əsrin əvvəllərində: müstəqilliyə aparan yollar. Bakı, 1998, s. 97.
7. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası. İki cildə, II cild. Bakı, 2005, s. 24.
8. Qasımov M. AXC Xarici İşlər Nazirliyinin şəxsi heyəti. Bakı, 2002.
9. Qasımlı M., Hüseynova E. Azərbaycan xarici işlər nazirləri. Bakı, 2003.
10. ASE. İki cildə, II cild. Bakı, 2005, s. 29.
11. Azərbaycan tarixi. Yeddi cildə, V cild, Bakı, 2001, s. 326.
12. Fətəli xan Xoyski: həyat və fəaliyyəti (sənəd və materiallar). Sənəd № 73, Bakı, 1998, s. 113.
13. Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Dövlət Arxivi (ARMDA), fond 82, siy. 2, iş 28, v. 1a.
14. ARMDA, fond 970, siy. 3, iş 7, v. 22.
15. ARMDA, fond 894, siy. 10, iş 47, v. 1.
16. ARMDA, fond 894, siy. 10, iş 47, v. 1.
17. Azərbaycan tarixi. Yeddi cildə, V cild, Bakı, 2001, səh. 337-338.
18. "Азербайджан", 18 ноября 1918 г.
19. ARPIİSSA, f. 277, siy. 3, iş 17, v. 1-3.
20. Fətəli xan Xoyski: həyat və fəaliyyəti (sənəd və materiallar). Sənəd № 68, Bakı, 1998, s. 109.
21. Həsənov C. Azərbaycan beynəlxalq münasibətlər sistemində (1918-1920). Bakı, 1993, s. 89-90.
22. Fətəli xan Xoyski: həyat və fəaliyyəti (sənəd və materiallar). Sənəd № 73, Bakı, 1998, s. 117.
23. ARPIİSSA, f. 247, siy. 2, iş 18, v. 1-14.
24. ASE. İki cildə, II cild. Bakı, 2005, s. 28.

ФАТАЛИ ХАН ХОЙСКИЙ

И.Х.ЗЕЙНАЛОВ, Х.Р.САФАРОВА

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются вопросы, связанные с руководством Фатали хана Хойского правительственными кабинетами АДР и его жизни, деятельности и борьбы за реализации независимости Азербайджана.

В статье также на основе новых документов и научного материала рассматривается руководящая роль Фатали хана Хойского в должности премьер министра Азербайджана в реализации мероприятий государственного, социально-экономического и культурного строительства в АДР.

В статье также рассматривается деятельность Фатали Хана Хойского в должности министров последних правительственных кабинетов АДР его неустанная борьба за сохранения суверенитета Азербайджана. В конце статьи излагается материал о дальнейшей судьбе Фатали хана Хойского накануне, и после падения АДР.

Ключевые слова: АДР, правительство, премьер министр, независимость, государственное строительство, внешняя политика

FATALI KHAN KHOYSKY'S

I.Kh.ZEYNALOV, Kh.R.SAFAROVA

SUMMARY

The article examines the questions concerning Fatali Khan Khoysky's leadership at the I, II and III government offices of the Azerbaijan Democratic Republic and his life and activity in the struggle for the realization of Azerbaijan's independence.

The article analyzes his activity as the leader of the government, his deeds in the fields of statehood, as well as social-economic and cultural establishment of the ADR.

The paper highlights Fatali Khan Khoysky's role in the domestic and foreign policy of the Republic, as well as in the preservation of Azerbaijan's sovereignty even after he resigned.

Key words: ADR, government, prime minister, independence, statehood, foreign policy